

Carmen Korn

Tijd om opnieuw te beginnen

Vertaald uit het Duits door Olga Groenewoud

SIGNATUUR

2020

MAART 1949

Het geblaf klonk zo dichtbij dat Theo naar het raam liep om de tuin in te kijken. Bijna niets duidde op voorjaar; er lag een ijskoude winter achter hen en de eerste dagen van maart hadden daar nog geen uitweg uit weten te vinden. Alleen de mus-sen in de kale esdoorn tsjilpten en lieten zich niet van de wijs brengen door de diepe hondenstem.

Stoorde hij zich eraan? Het was de hond van de bureu die begin van het jaar hier waren komen wonen. Aardige mensen, familie van de vorige eigenaar, die was overleden. Een vrijwel intact dak boven het hoofd hebben, dat was een groot geluk in deze tijden. Voor hem, voor Henny's zoon Klaus, die bij hem inwoonde, voor de familie hiernaast.

Nee, het geblaf stoorde Theo Unger niet, ook al waren er tot nu toe nooit honden in zijn leven geweest, noch in het landelijke Duvenstedt, waar hij was opgegroeid, noch in de jaren hier met Elisabeth in de Körnerstraße, dicht bij de Alster. Terwijl een elegante hond eigenlijk goed zou hebben gepast bij de vrouw met wie hij vierentwintig jaar getrouwd was geweest.

Hij koesterde de gedachte dat het nog lang niet te laat was voor een nieuw begin. Waarom niet wat lawaai en geblaf in huis halen? Het was de stilte die hem stoorde; dan drongen de schaduwen zich op en vertelden over degenen die verloren waren gegaan.

Ineens drong er een ander opvallend geluid de middag binnen. Een hoge autoclaxon, het leek wel een fanfare. Theo zette

zijn glas op het kleine tafeltje naast de leren stoel. In de gang liep hij Klaus tegen het lijf, die uit zijn kamer boven was gekomen om de voordeur open te doen. ‘Leuk karretje,’ zei Klaus. ‘Moet je kijken. Dat komt net bij ons voorrijden.’

Theo kon zijn ogen bijna niet geloven toen hij Garuti uit de auto zag stappen. Alessandro Garuti; ouder geworden, net als zij allemaal, en toch nog altijd de vertrouwde gesoigneerde verschijning.

‘*La brava,*’ zei Garuti met een liefkozend klopje op de motorkap van zijn oude Alfa Romeo, die hem van San Remo via Nice, Lyon en de Elzas naar Hamburg had gebracht. ‘*Una sorpresa.*’ Lachend liep hij op Theo af en omhelsde hem. Ook hij bedacht dat zijn oude vriend nauwelijks was veranderd. Hun eerste weerzien sinds de oorlog. Het was vreemd om Elisabeth niet naast Theo te zien staan, al wist hij uit telefoongesprekken al lang dat zij Theo in de zomer van 1945 had verlaten om met een Engelse captain naar Bristol te gaan.

Naast Theo stond nu de jongeman die het leven van zijn vriend wat minder eenzaam maakte. Klaus. Kort maar krachtig, die naam. Alessandro Garuti hield van de Duitse taal, maar soms vond hij die wel erg kortaf. Rodolfo, dat klonk dan toch veel zangeriger. Rudi, zijn zoon en erfgenaam.

Garuti betrad de stadsvilla met dakkapellen op de bovenverdieping en een rozenspalier. Wat deed het hem goed dat alles weer te zien. Sinds vorig jaar was hij een zeventiger en hij hoopte nog lang te blijven leven en van de vrede te genieten. Pas in 1940 was hij erachter gekomen dat hij vader was van een reeds volwassen zoon. Rudi had de oorlog overleefd, maar was nog altijd een *prigioniero di guerra* en zat in een Russisch krijgsgevangenenkamp in de Oeral. Als hij nou eindelijk maar eens terugkwam.

‘Dit is echt een verrassing, Alessandro. We verwachtten je pas in mei, niet nu al in dit koude voorjaar,’ zei Theo toen ze in de salon stonden.

‘Ik hield het niet langer uit. Misschien lukt het mij om vanuit Duitsland contact op te nemen met Rudi.’

Die inschatting leek Theo wat al te optimistisch, maar hij deed er het zwijgen toe en schonk de gepensioneerde diplomaat en voormalig cultureel attaché van de Italiaanse ambassade in Berlijn ter begroeting een lichte rode wijn van de Ahr in, op perfecte schenkt temperatuur. De treurige waarheden zouden snel genoeg ter sprake komen.

Ook Käthe, Rudi’s vrouw, werd sinds het einde van de oorlog vermist, samen met haar moeder Anna. Er waren dagen waarop Theo bang was dat Henny zich had vergist toen ze afgelopen jaar op oudejaarsdag haar vriendin meende te hebben gezien in een tram van lijn 18. Käthe bleef onvindbaar.

‘Jullie hebben zowaar een hond,’ zei Garuti, die naar het raam was gelopen en de achtertuin in keek.

Theo en Klaus kwamen bij hem staan en zagen de dog tot hun verbazing kwispelend in de border staan. Was hij over dat hoge hek gesprongen?

‘Goliath!’ Een stem vanuit de buurtuin.

De hond keek nog een keer naar hen en liep toen terug door de buxushaag. De bres die Goliath daarin had geslagen zag er duurzaam uit.

‘Il cane ha sorriso,’ zei Garuti. De hond had geglimlacht.

Henny Lühr legde de baby in de armen van zijn moeder. Een eerste kennismaking voordat de pasgeborene naar de zuigelingenkamer werd gebracht. Vaak waren de vrouwen te uitgeput zo vlak na de bevalling, maar sommigen wilden het mensje dat ze net op de wereld hadden gezet niet meer loslaten. Een thuisgeboorte leidde sneller tot wederzijdse vertrouwdheid, maar bracht ook meer risico’s met zich mee.

Haar eigen moeder, Else, had haar nog thuis gekregen; in de keuken had Henny’s vader van pure zenuwen de suikerpot uit zijn handen laten glippen. ‘Dan wordt het een deerne,’ had de

vroedvrouw gezegd terwijl ze de ketel met heet water van het fornuis haalde. Henny's dochter Marike was in 1922 in de Finkenau ter wereld gekomen, de geboortekliniek die destijds al een uitstekende reputatie had, en ook Klaus was hier negen jaar later geboren. En nu kwam er een nieuwe naoorlogse generatie ter wereld die het hopelijk vergund zou zijn op te groeien in vreedzame tijden.

Henny wierp een blik op de grote klok aan de muur van de verloskamer. Haar dienst zat er bijna op. Dan kon ze de aard-appelsalade uit de koelkast in de keuken van de zusterkamer halen en naar Klaus en Theo gaan. Geen omweg via de Schu- bertstraße, waar ze weer bij haar moeder inwoonde sinds hun eigen woning in de bommenacht van juli 1943 was verwoest, want dan zou Else alleen maar gaan mokken dat ze de avond niet bij haar doorbracht.

Klaus was inmiddels zeventien en had een eigen kamer bij Theo in huis. Theo had graag gezien dat Henny meteen ook bij hem was ingetrokken, maar voor één keer wilde ze in haar leven niets overhaasten. Alles was altijd te snel gegaan, vooral in de liefde.

Ze zag dat Gisela de pasgeboren jongen oppakte om hem naar de zuigelingenkamer te brengen. De placenta was al na tien minuten uitgestoten, complicaties lagen niet voor de hand, maar voor alle zekerheid zou Gisela de moeder nog anderhalf uur in de gaten houden.

Er was iets aan de jonge vroedvrouw wat Henny aan Käthe deed denken, hoewel Gisela Suhr rossig haar had en zomer-sproeten. Waarschijnlijk omdat ze net zo eigenzinnig was. 'Het wandelende weerwoord' had de jonge dokter Unger Käthe lang geleden genoemd toen die samen met Henny aan haar opleiding tot vroedvrouw aan de Finkenau was begonnen.

Gisteren had ze gezien dat Gisela een stuk Sunlight-zeep in haar boodschappentas had laten verdwijnen. Eigendom van

de kliniek. Gisela had kennelijk niet in de gaten gehad dat iemand haar had gezien.

Käthe had vroeger boven in de keuken van de klasseafdeling chocoladevlokken gejat en kleine portiepakjes boter. Henny had het al die jaren geweten en er nooit iets over gezegd.

Nee, ze had zich niet vergist op oudejaarsdag, ook al begon Theo dat inmiddels te geloven. Käthe had in de tram gezeten, ze hadden oogcontact gehad. Maar Henny was te laat op het idee gekomen in de tram te springen, zo verrast was ze geweest, en het signaal voor vertrek had allang geklonken. Tot op de dag van vandaag hoorde ze het gerinkel in haar oren. Ze was hopeloos over de natte kinderkopjes achter de tram aan gehold, maar lijn 18 had de Mundsburger Brücke al verlaten.

‘Een hallucinatie,’ had Theo gezegd. ‘Een hallucinatie geboren uit hoop.’ Maar Henny zag nog de schrik in Käthes ogen. Dat was geen zinsbegoocheling geweest. Waarom was Käthe geschrokken toen ze elkaar eindelijk weer hadden gezien? Ze waren vriendinnen sinds ze zeven jaar oud waren. Waarom kwam Käthe na die onverhoopte ontmoeting niet naar haar toe? Waarom hield ze zich schuil? In heel Hamburg geen spoor van Käthe.

Sindsdien was januari voorbijgegaan en februari en dertien dagen van maart. Dat Käthe niet alleen Neuengamme had overleefd maar ook de dodenmarsen na de evacuatie van het concentratiekamp, had aanvankelijk een gevoel van intens geluk bij Henny teweeggebracht. Inmiddels was er alleen nog verwarring, en een vermoeden dat ze niet wilde toelaten.

De deur ging open, Gisela keerde met dokter Geerts terug in de verloskamer.

‘Henny, kan ik u een lift aanbieden? Ik moet naar Winterhude en zou u op de hoek van de Körnerstraße kunnen afzetten.’

Geerts was al heel lang aan de kliniek verbonden, bijna net zo lang als Theo, die al jaren een van de leidinggevende artsen was, al zou hij waarschijnlijk geen chef de clinique meer wor-

den. Misschien omdat hij niet in hiërarchieën geloofde.

‘Hoe weet u dat ik daarnaartoe wil?’ vroeg Henny.

‘Het is maar een vermoeden,’ zei Geerts. Hij glimlachte erbij.

Het was maar een klein eindje lopen naar Theo’s huis, maar toch was Henny’s gezicht rood geworden in de gure wind. Als ze niet het grootste deel van de weg in Geerts’ nieuwe Ford was meegereden, zou het vroege voorjaar rijp in haar wenkbrauwen hebben achtergelaten. Klaus ontving haar bij de voordeur en nam de schotel van haar over. ‘We hebben een gast, mama,’ zei hij. ‘Alessandro Garuti is over uit Italië.’ Net op dat moment kwam ook Theo de gang in en nam haar jas aan, pakte haar hand en leidde haar naar de salon. Garuti was opgestaan en liep naar haar toe.

Een ongemakkelijk moment, zo onverwachts te worden voorgesteld aan de man die zo’n groot vereerder was van Theo’s eerste vrouw; Elisabeth was een stuk eleganter en charmanter dan zij. Maar de gedistingeerde *signor* Garuti was de vader van Rudi en de schoonvader van haar Käthe, en zo smolt de verlegenheid al snel weg.

Elisabeths hand zou hij vast hebben gekust, maar Henny was blij dat hij de hare alleen maar stevig schudde. Een hartelijk en warm welkom. Ze voelde zich meteen aangetrokken tot Alessandro Garuti, die haar sterk aan Rudi deed denken. Als hij toch op zijn minst maar weer bij hen zou zijn.

Aan tafel kwam het gesprek al snel op Rudi, Käthe en Anna. Garuti was op de hoogte van de vluchtige ontmoeting op de vroege avond van oudejaarsdag.

‘Ik neem aan dat jullie geen officiële instelling van de stad hebben overgeslagen,’ zei hij en zijn gedachten gingen terug naar de dag dat hij naar de burgerlijke stand van de Neustadt was gegaan om het geboorteregister van het jaar 1900 door te nemen. Zo was hij te weten gekomen dat zijn zoon toen was

geboren, en ook dat Therese, Rudi's moeder, toen was overleden.

'We zijn alle gemeentelijke diensten afgegaan,' zei Klaus.

'Ze staat nergens ingeschreven, ook niet in de omgeving van Hamburg,' vulde Theo aan.

'En dus kan ze ook geen levensmiddelenkaarten hebben ontvangen,' zei Henny. Hoe had Käthe dat weten te overleven?

Ze staarden zwijgend naar hun borden.

'Käthe zat in de tram.' Henny's stem bezwoer het.

'Is Henry Vaughan Berry eigenlijk de huidige stadscommandant van Hamburg?' vroeg Garuti.

'Ken je hem?' Theo keek Garuti verbaasd aan.

'Een oude vriend van me heeft samen met hem in Cambridge gestudeerd. Dat was voor de Eerste Wereldoorlog, maar ze hebben lang contact gehouden.'

'En wat zou Berry kunnen weten?' vroeg Klaus.

'Paglie,' zei Garuti met een zucht. 'Niets dan strohalmen.'

Else Godhusen had de tip gelezen in *Die Kluge Hausfrau*, het blaadje dat de kruidenier haar over de toonbank toeschoof. Het kostte niks en stond vol met handige dingen. Zoals het advies hoe je de eenzaamheid de baas kon worden als je 's avonds alleen thuiszat.

Gewoon net doen alsof de keizer van China op bezoek komt. Je mooi maken, een tafellaken over het zeiltje leggen, een geslepen glas bij het goede servies. En dan hief je het glas met rijnwijn van vier mark vijfennegentig en at een Russisch ei met een lepeltje nepkaviaar.

En dan zat je daar in je eentje, dacht Else terwijl ze zich ergerde over de mayonaise op haar zijden blouse. Dan hielp ook de radio niet, die je erbij aan moest zetten, zelfs niet als het de bonte avond was bij de NWDR, die misschien wel was samengesteld door Thies, de man van haar kleindochter Marike.

Eenenzeventig was ze nu en al ruim vierendertig jaar wedu-

we. Oorlogsweduwe. Die waren er nu ook weer volop en deze keer waren er ook oorlogsbruiden. Wat een idioot woord. Alsof ze met de oorlog wilden trouwen en niet met een Engelsman of een Amerikaan.

Else stond op om de ossengalzeep uit het keukenkastje te halen. Maar beter meteen de blouse uittrekken en dan toch de schort maar aan. De andere tips uit *Die Kluge Hausfrau* waren toch nuttiger. Eikenbast tegen bevriezingsverschijnselen. Of de handleiding voor het maken van een lumberjack voor jongens. Alleen was Klaus al te groot voor alle aangegeven maten.

Al tien uur geweest en Henny was er nog altijd niet. Een echte heer, die dokter Unger, maar de relatie die die twee hadden, dat kon je toch niet fatsoenlijk noemen? Vroeger werd er altijd meteen getrouwd. Henny ook. Dat Klaus bij de dokter inwoonde in plaats van bij haar op het opklapbed in de woonkamer te slapen was natuurlijk fijn voor hem, en Klaus deed het stukken beter op school sinds hij zijn eigen kamer had, maar een gezin hoorde toch bij elkaar, en andere mensen huisden in tochtige kelders en dat ging op de een of andere manier ook.

Al wrijvend over de vetvlek werd Else nog chagrijniger. Misschien zou een vieuxtje goeddoen. Niet voor de blouse, die hing ze nat aan een hangertje, maar zelf had ze meer troost nodig dan een glaasje wijn kon bieden. Else liep de kamer in en haalde een cognacglas uit de kast. Toch nog een beetje grandeur op deze avond. Ze schonk in en liep terug naar de keukentafel.

Waar zou Käthe toch zitten? Henny had haar tenslotte gezien. In de woning van de Laboes woonde nu een gezin dat uit hun huis was gebombardeerd, de vluchtelingenvrouwen waren verder getrokken. Else schudde haar hoofd. Ernst schoot haar weer te binnen, de man van wie Henny gescheiden was. Ook zoiets nieuwerwets: scheiden.

Maar waarom liet Käthe niets van zich horen? Ze wist toch

waar ze Henny kon vinden? Else schonk nog een vieuxtje in.

En ineens zag ze weer voor zich hoe Ernst in januari 1945 de hele tijd voor het raam naar de woning van de Laboes had staan kijken. Maar wat kon dat te maken hebben met Käthes wegblijven?

De gruwelen van die eerste dagen van de evacuatie uit het kamp. De kille stemmen van de ss. *Doorlopen, stelletje ellendelingen*. Pistoolschoten. Het geschuifel van de schoenen van diegenen die nog schoenen hadden, vaak stukken hout die met een touwtje onder de voetzolen waren vastgebonden. Het geleidelijke verstommen van de gevangenen tijdens de mars.

Gedurende eindeloze nachten zag Käthe de landstraat weer voor zich; een lang grijs lint van hopeloosheid. Haar laatste restje kracht was daar achtergebleven, haar ziel was sindsdien nauwelijks nog aanwezig.

En toch was ze erin geslaagd die stoet van geestverschijningen te verlaten. Ze was de greppel in gekropen, had zich in de bosjes verstopt en toen de groep gevangenen op weg naar het opvangkamp Sandbostel ver genoeg verwijderd was, was ze in het donker naar de schuur geslopen die verlaten in het lege landschap stond.

Poging tot overleven, ergens tussen Hamburg en Bremen.

Käthe lachte het kleine, hese lachje dat ze zich had aangevend. Waarom kwam dat vanavond allemaal weer omhoog? Omdat ze haar baan was kwijtgeraakt nu de dokter was betrapt en gearresteerd? De dokter die vrouwen hielp om van ongewenste kinderen af te komen. De naam van zijn assistente had hij niet verraden. Nog niet.

Van vroedvrouw tot helpster van een engeltjesmaker. Rudi. Als je dat wist, zou je je in je graf omdraaien. Maar waar lag hij begraven? Ergens in Rusland? Voor de poorten van Berlijn? Hoop dat hij nog in leven was had ze niet. In het voorjaar van 1948 had ze zich nog een keer tot de zoekdienst gewend, maar

die had geen informatie over hem. Ze hadden verbaasd opgekeken toen Käthe noch haar naam noch haar adres wilde achterlaten. Geen illusies. Van illusies werd je ziek. Nog zieker.

Nee, Rudi leefde niet meer.

Hoewel ze alleen in het tuinhuisje zat, maakte ze een gebaar om die gedachte te benadrukken. Daarbij veegde ze het kopje waar nog een restje surrogaatkoffie in zat van tafel. Ze schoof de scherven met haar voet bij elkaar. Geen scherven oprapen. Er viel niets meer te plakken en niets te herstellen.

Henny's gezicht voor het raam van de tram. Wat had die op oudejaarsdag op de Mundsburger Brücke te zoeken? Lud herdenken, die daar was overreden? Ze had toch Ernst, met wie ze ongetwijfeld ergens hoog en droog zat. Ernst, de verklikker. Henny had daarvan geweten. Sinds januari 1945 herhaalde Käthe dat voor zichzelf, de woorden prevelend alsof het de kralen van een gebedssnoer waren.

'Ik heb het gehad met jou, Henny.' Hardop zei ze dat in haar tuinhuisje. Hardop en alleen. Vooral geen verlangens toelaten. Niet naar Rudi en Anna, en al helemaal niet naar Henny.

Käthe stond op en trok nog een tweede vest aan. Deze maart was zo koud. Maar ook dat zou ze overleven. Kou lijden, daar was ze goed in.

In het begin had ze op een schuit gewoond die in de Dove Elbe lag aangemeerd. Eerder een wrak dan een fatsoenlijk onderkomen. De schuit leek van niemand te zijn, of misschien had zijn eigenaar hem opgegeven of was die allang dood. De hoon van het leven dat Neuengamme zo dichtbij was. Ze kon het bijna aanraken.

'Ik zag je waslijn,' had de vrouw gezegd die aan het begin van Käthes eerste Hamburgse winter ineens in het zompige weiland bij de oever stond. 'Ik heb wat beters voor je. Om in te wonen, bedoel ik.'

'Waarom ik?' had Käthe gevraagd toen ze bij het tuinhuisje stonden, niet ver van de schuit, in Moorfleet.

‘Omdat ik bij Helmut intrek,’ had de vrouw gezegd. ‘Maar hou dit huisje voor me bezet voor het geval dat het misloopt. Je ziet er niet uit als iemand die mensen besodemetert.’ Daarna had Käthe niets meer gehoord van de vrouw, die zichzelf Kitty had genoemd.

En nu was de dokter tegen de lamp gelopen. Dat betekende gevangenis en het intrekken van zijn bevoegdheid als arts. En het betekende ook geen zakjes met geldbiljetten meer voor haar.

Käthe had geen idee hoe het nu verder moest. Misschien toch maar gewoon een einde eraan maken.

De laatste keer dat hij Elisabeth had gesproken was eind januari geweest. Hij had haar een gelukkig nieuwjaar gewenst en verteld over wat Henny had meegemaakt op de brug. Waarom begon zijn hart toch altijd weer te bonzen wanneer de verbinding met Bristol tot stand kwam? Hun relatie was allang overgegaan in een losse vriendschap.

‘Geen nieuws van Käthe en Rudi?’ vroeg Elisabeth.

‘Nee,’ zei Theo. ‘En hoe gaat het bij jullie?’

‘Heel goed. We genieten enorm van Jack.’

Jack? ‘Wie is Jack?’ vroeg hij.

‘Oh, sorry, Theo. Dat had ik je nog niet verteld. Jack is in februari bij ons komen wonen. Hij is een foxterriër.’

Wat wilden al die honden hem vertellen? Hij hoefde er niet eens meer zelf een aan te schaffen. Goliath, de dog, had die ochtend weer een bezoek gebracht aan zijn tuin.

‘Een foxterriër,’ herhaalde Theo. Een hazewindhond leek hem beter bij Elisabeth te passen. Dun en met lange poten. ‘Waarom heb je tijdens ons huwelijk nooit gezegd dat je graag een hond zou hebben?’

‘In Engeland is dat veel normaler. En bovendien leefden jij en ik niet in tijden waarin je je gezin wilde uitbreiden.’

Ja, daar had ze gelijk in. Dat Elisabeth afhankelijk was ge-

weest van Theo's beschermende Arische hand boven haar hoofd had hun huwelijk geen goed gedaan.

'Alessandro is in Hamburg,' zei Theo. 'Hij hoopt dat hij van hieruit gemakkelijker contact kan opnemen met Rudi.'

'Zoiets liet hij bij ons laatste gesprek al doorschemeren.'

Ze onderhielden dus contact; dat had Garuti niet gezegd. Misschien was dat voor hem vanzelfsprekend.

'Doe hem de hartelijke groeten van mij,' zei Elisabeth. '*Poor Alessandro. I sincerely hope that both of them will return.*'

Ongebruikelijk voor haar om zo'n zin uit te spreken. Maar Elisabeth Bernard, gescheiden Unger, begon een echte Engelse te worden.

'Heb je er spijt van, papa?'

'Ben je nou helemaal?' zei Joachim Stein en hij keek zijn dochter liefdevol aan.

Hij was eenentachtig en desondanks had hij het aangedurfd; zijn huis in de Rautenstrauchstraße in Keulen was in andere handen overgegaan. Door de verkoop was hij nu een welvarend man, net nu de D-mark voor een stabiele valuta zorgde.

'En je bent echt van plan je geld in onze boekhandel te steken?'

'Wat is er met jou aan de hand, Louise? Je bent anders toch altijd zo royaal, zowel in het geven als in het nemen.' Hij lachte.

Louise bekeek haar vaders profiel, de imposante neus die zij had geërfd. Hij zag eruit als een oude Romein, Keulenaar sedert vele generaties. Hij had bijna geen haar meer op zijn hoofd, wat zijn kop des te markanter maakte. Kaarsrecht stond hij tegen de balustrade van de Lombardsbrücke in de richting van de Jungfernstieg te kijken. Even had hij er verdrietig uitgezien.

Maar Joachim Stein dacht helemaal niet aan het huis in Lindenthal waar hij zo lang met zijn vrouw Grete had gewoond,

en zelfs niet aan Grete, die bij een bombardement op Keulen om het leven was gekomen. Hij zag alleen dat er nog veel te veel in puin lag. Des te beter als hij kon helpen bij de opbouw.

‘Ik maak me zorgen dat jij niet genoeg aan jezelf denkt.’

‘Wat ik hier doe is je reinste egoïsme,’ zei Stein.

Hij was dol op Lina, Louises partner sinds jaar en dag. Momme, hun zakenpartner, mocht hij ook graag. Alles pleitte ervoor als een mecenas in boekhandel Landmann toe te treden, zodat die zich groter en moderner kon presenteren in het beschadigde huis aan de Gänsemarkt. Had Grete hem, de professor in de filosofie, niet vaak verweten dat hij in een ivoren toren zat? Nu stond Joachim Stein midden in het leven.

De kleine woning in de Hartungstraße, tussen de Grindelwijk en de Rothenbaumchaussee, voelde al vertrouwd, het vernielde Hamburg was hem nauwelijks vreemder dan zijn eigen vernielde Keulen.

‘Veel te laat voor een nieuw begin, Jo,’ had zijn oude vriend en huisarts gezegd. Ach wat.

‘Leestafels,’ zei Louises vader, ‘waaraan de klanten zich kunnen terugtrekken om een indruk van een boek te krijgen, net als in een bibliotheek.’

‘Daar is niet genoeg plaats voor,’ zei Louise.

‘Lessenaars dan. Zoals in een collegezaal.’

Geen slecht idee. Eens kijken wat Lina en Momme daarvan vonden. Misschien was er inventaris over in de kelders van de scholen, die lang niet allemaal zouden worden heropgebouwd.

Maar Louise kon zich al wel voorstellen wat Lina zou zeggen. Vooral geen oude troep, wie weet zelfs met brandplekken. Lina smachtte naar een omslag naar het nieuwe. Wat haar betrof mochten lege gevels worden gesloopt om plaats te maken voor eentonige bakstenen huizen.

De gevels in de Immenhof zouden een haastige passant gemakkelijk op het verkeerde been kunnen zetten. Hier om de hoek had Lina’s schoonzus Henny vroeger gewoond. Op de

balkons stonden nog bezems, er hingen ijzeren hekwerken met verdroogde clematis eraan, klimop. Daarachter alles leeg. Waren ze echt niet meer te redden geweest, die huizen? Nieuwe huizen achter oude gevels?

Louise stond van zichzelf te kijken. Dat uitgerekend zij het oude wilde behouden. Ze had zich nooit aan het verleden vastgeklampt.

‘En nu gaan we een cocktail drinken,’ zei Joachim Stein en hij liet de balustrade van de Lombardsbrücke los. ‘Of doe je dat niet meer?’

‘Ben je nou helemaal?’ zei Louise.

‘Waarnaartoe?’

‘Als het niet te ver voor je is naar L’Arronge, in de Dammtorstraße.’

‘Ik heb net de wijde wereld ontdekt,’ zei haar vader. ‘Daar kun je veel stappen in zetten.’

Momme maakte de doos open en begon de boeken uit te pakken; nog eens vierentwintig exemplaren van Bastian Müllers *Hinter Gottes Rücken*. Het bevatte veel autobiografisch materiaal. De schrijver was van hetzelfde jaar als Momme, 1912. Jong nog. Het boek liep goed, dit was al de derde druk en een vierde zou spoedig volgen, maar het polariseerde. Recensenten noemden het hét antioorlogsboek, nog consequenter in zijn boodschap dan Remarques *Im Westen nichts Neues*. Reden genoeg voor conservatievelingen om op hoge toon over verraad te klagen. Maar verraad aan wie?

De verkoop in boekhandel Landmann aan de Rathausmarkt ging nog even door, de verhuizing naar de Gänsemarkt liet op zich wachten. Het huis van vijf verdiepingen, dat uit het eind van de vorige eeuw stamde, was ernstiger beschadigd dan gedacht, ook al leek het in deze omgeving vol ruïnes op het eerste oog vrijwel intact.

De winkel hier aan de Rathausmarkt was eigenlijk een ba-

rak, de eerste verdieping was nog in zoverre aanwezig dat de regen bij hen niet door het dak naar binnen kwam.

De puinhopen waren verdwenen, Hamburg was nu een stad van kale vlaktes met houten keten op toplocaties. De Ferdinandstraße was als eerste geruimd zodat tram 16, 18 en 22 naar de Rathausmarkt door konden rijden. En nu begonnen de provisorische winkeltjes zoals dat van hen, in panden die slechts uit een begane grond bestonden, langzaam te verdwijnen. Met de markiezen had het er desondanks bijna elegant uitgezien.

Wat had Max Brauer, de burgemeester van Hamburg, ook alweer gezegd? Dat de wederopbouw ook een geestelijke wederoprichting was in de zin van Lichtwark. Alfred Lichtwark, de reformpedagoog, eerste directeur van de Kunsthalle en Lina's held van verleden en heden.

Lina. Ze bloeide op. Ze was van plan in de grotere winkel aan de Gänsemarkt een speciale afdeling voor kunstboeken in te richten. School had voor de voormalige lerares afgedaan.

Momme grijsde even. Als Lina in mannen geïnteresseerd was geweest, dan had hij absoluut een kansje gewaagd, destijds al, toen hij haar bij Guste had leren kennen. Hij had Lina heel aantrekkelijk gevonden, ondanks het feit dat ze dertien jaar ouder was dan hij. Maar Lina was toen al vier jaar samen met Louise.

De man die nu de winkel betrad kende hij niet. Overduidelijk een heer. Hij ging bij het tafeltje staan waar gedichten lagen en nam een bundeltje van Heinrich Heine van het Vier Falken Verlag ter hand, bladerde erin.

'Net alsof het zo uit de vuilnisbak komt, dat papier,' zei Friedrich Campmann.

De eerste naoorlogse tijd was duidelijk voorbij, dacht Momme. Niet langer tevreden met het gebodene.

Hij keek ervan op dat de heer het boek van Bastian Müller kocht.

‘Je bent een ijdelruitje,’ zei Ida en ze ging achter haar dochter staan, die boos opkeek. Florentine kon het niet uitstaan als ze voor ijdel werd uitgemaakt. Ze had Ida’s blauwe ogen; qua vorm verraadden ze nauwelijks het Chinese erfgoed van haar vader. Dat deed eigenlijk alleen haar gitzwarte haar. Het kind was op een vreemde, betoverende manier een schoonheid, en met haar acht jaar was ze zich al volledig bewust van het effect van haar verschijning. Geen wonder, Tian bevestigde haar daar dagelijks in.

Als Ida niet al bijna veertig was geweest toen Florentine geboren werd, zouden haar dochter en zij nu in een heftige concurrentiestrijd verwickeld zijn geweest, maar Ida, die na de geboorte van het kind op papier nog jarenlang Friedrich Campmanns echtgenote was geweest, beschouwde zichzelf inmiddels als door het leven gelouterd.

Eigenlijk moest ze Campmann dankbaar zijn dat hij niet had aangedrongen op een scheiding noch het vaderschap had ontkend. Tian zou zijn uitgewezen of in een concentratiekamp zijn beland als de nazi’s van hun relatie hadden geweten.

‘Laat me je omhelzen,’ zei Ida. ‘Ik bedoel het toch niet kwaad?’ Florentine rukte zich los en holde de trap af. Ida ging bij het raam staan en keek de grote tuin van de villa aan de Johnsallee in. De aalbessenstruiken waren nog kaal, langs de schuur kroop geen kamperfoelie omhoog, alleen de schommel leek al in gereedheid. Nog even en Florentine zou daarbeneden verschijnen en gaan schommelen tot ze haar woede had gekoeld. Bij deze temperaturen zou dat niet lang duren.

Daar was ze al, maar kennelijk werd ze afgeleid want ze draaide zich verheugd om. Waarschijnlijk stond Guste achter het raam van haar tuinkamer; na Tian mocht zij zich het meest verheugen in Florentines genegenheid.

Wat lokte het kind weer het huis in? Een stuk zelfgebakken taart van Guste? Stof voor een jurk die Guste uit de la trok om

vervolgens achter haar naaimachine plaats te nemen?

Guste naaide voor Ida jurken met klokrok en jasjes met een smalle taille en *coattails*. Ze naaide de witte overhemden zonder kraag die Tian het liefst droeg en voor Momme overhemden met kraag. Momme die in de twee kamers onder het dak woonde, met wisselende dames.

Maar de mooiste stoffen gebruikte Guste voor Florentines garderobe, zodat die nog langer voor de spiegel bleef staan draaien. De tafel in de grote salon, waar ooit de gasten van Gustes pension aan hadden plaatsgenomen, was inmiddels een kleermakerstafel geworden. Gegeten werd er alleen nog in de keuken in het souterrain.

Ida zuchtte. Was ze toch jaloers? Af en toe schoten er herinneringen door haar hoofd aan het prachtige, stralende wezen dat ze ooit was geweest. Alles aan haar was roze en nieuw, destijds. En toen had haar vader haar aan Campmann versja-cherd en Ida had zeventien jaar lang naar Tian verlangd. Misschien was het verlangen de beste tijd uit haar leven geweest.

Guste vloekte net toen Ida de kamer binnenkwam. Onder de naald van de naaimachine lag organdie; lastig spul om mee te werken. Twee keer had ze de naald nu al opnieuw moeten inrijgen.

‘Verveel je je?’ vroeg Guste.

Ida keek naar haar dochter, tot wie die vraag ongetwijfeld gericht was, maar Florentine zat op het tapijt door een nummer van de *Constanze* te bladeren. Had Ida zich op Florentines leeftijd al voor mode geïnteresseerd?

‘Ik heb het tegen jou, Ida. Sinds Tian weer zes dagen per week op kantoor zit, weet je je geen raad met jezelf?’

‘Het kind zit de hele tijd hierbeneden, vanaf het moment dat ze uit school komt.’ Ida hoorde het verwijt in haar eigen stem.

‘In de kamer naast de keuken komt binnenkort iemand te wonen,’ zei Guste. ‘Daar staan nog meubels van je vader. Je moet maar eens kijken wat je daar nog van wilt hebben.’

‘Wie komt daar te wonen?’

Guste haalde haar schouders op. ‘Op last van de dienst Huisvesting.’

‘Je hebt geen idee wie er komt?’

‘Ik neem aan een oorlogsterugkeerder,’ zei Guste.

‘Uit Hamburg? Heeft hij geen familie?’

‘Hij zal het ons wel vertellen als hij hier eenmaal is,’ zei Guste en ze beet een stuk draad af.

‘Hopelijk is hij aardig,’ zei Florentine. Ze sprong overeind en hield Guste het tijdschrift voor. ‘Zo wil ik mijn jurk hebben.’

Guste wierp een korte blik op de foto. ‘Dan zal ik eens zien of ik het décolleté kan opvullen,’ bromde ze.

Campmann keerde terug van zijn middagpauze, waar hij zich meestal keurig aan hield, zoals alle employees van de Dresdner Bank. Hij ging zitten en legde het boek van Bastian Müller op zijn bureau. Waarom had hij het gekocht? Het was niet zijn smaak. Wilde hij een ommekeer demonstreren? Dat had hij toch helemaal niet nodig, hij was met succes gedenazificeerd.

Soms moest hij ineens aan Ida denken. Hij nam zich voor de nieuwe secretaresse uit te nodigen voor een cocktail bij L’Aronge. Jammer dat de Britten het Vier Jahreszeiten nog niet weer voor de plaatselijke bevolking hadden vrijgegeven.

De nieuweling beviel hem wel, een wijf met klasse. Dochter van een of andere landeigenaar in Oost-Pruisen. Lang en met blond, verrassend kortgeknipt haar. Geheel tegen de mode in, die zachte krullen rond het hele hoofd voorschreef.

Hoe zou het Joan zijn vergaan? Ook na afloop van de oorlog had hij niets meer gehoord van zijn Amerikaanse minnares. Die had ook dat stoere gehad en daarbij toch beschikt over een passie die Friedrich Campmann ook bij juffrouw Von Mach vermoedde.

Eigenlijk stond zijn erotisch leven al jarenlang op een laag pitje. Een scharreltje op zijn tijd, maar niets serieus. Hij zou

dolgraag nog een keer een echtgenote aan zijn zijde hebben, dat zou zijn aanzien bij de bank ook goeddoen. Tot directeur zou hij het niet meer schoppen, daarvoor waren zijn contacten met Goebbels te goed geweest en dat was intern bekend, maar zijn huidige positie was niet zonder aanzien.

Hij keek op toen juffrouw Von Mach zijn kantoor betrad om hem de map met te tekenen papieren voor te leggen.

‘Zou u zin hebben in een kleine cocktail na het werk?’ vroeg Campmann. Een blos had hij verwacht, wellicht ook een verdieping van haar voorname bleekheid. Maar niet die glimlach. Anette von Mach leek in het geheel niet verbaasd; haar glimlach leek te verkondigen dat ze al meer wist dan hij.

Alex Kortenbach was inderdaad teruggekeerd, zij het niet uit gevangenschap maar uit zijn zelfgekozen exil.

Hij zag er jonger uit dan hij was, iets wat hem in zijn jongvolwassen jaren vreselijk had gestoord, maar nu was hij dankbaar dat de jaren die achter hem lagen hem niet aan te zien waren.

Als zestienjarige had hij al in 1933 geweten dat hij onmogelijk in zijn vaderland kon blijven en deel worden van een groot onrecht. Niemand anders in zijn familie had die vooruitziende blik gehad. Had hij hen in de steek gelaten, zich uit de voeten gemaakt? Zou hij hen in die onzalige nacht uit de kelder hebben weten te krijgen?

Toen hij Duitsland verliet, was hij ervan uitgegaan dat hij zijn familie ooit weer in de armen zou kunnen sluiten. Dat ze allemaal in een kelder zouden verbranden, dat had hij zich niet eens kunnen voorstellen. Zijn grote zus was op 24 juli jarig. Op haar drieëndertigste verjaardag had de hele familie zich bij zijn ouders in Hoheluft verzameld, ook haar man, die verlof had. Waarschijnlijk hadden ze geproost met veel Kümmel, zoals dat bij hen thuis gebruikelijk was, met daarbij de sandwiches van zijn moeder.

Over de bombardementen in juli 1943, de Hamburgse vuurstorm, had Alex pas maanden later gehoord. Een Zweedse matroos was in Bahía Blanca naar de bar gekomen waar hij pianospeelde en had de gebeurtenissen van de afgelopen tijd voorgedragen als een moderne minstrel.

Na de oorlog kwam de bevestiging dat ze allemaal dood waren. Zinloos om naar huis terug te keren. Maar nu was hij vanuit Argentinië op weg gegaan naar Hamburg om daar een einde aan zijn leven te maken.

Hij had een slaapplek gevonden in het tehuis voor ongehuwden en in de eerste weken had hij de wijk rond de haven nauwelijks verlaten. Hij herkende de stad waarin hij geboren en getogen was bijna niet.

Vandaag had hij voor het eerst de moed opgebracht om door de straten van Hoheluft en Eimsbüttel te lopen. Via het verwoeste Grindelberg was hij teruggegaan naar de Rothenbaumchaussee, en toen stond hij voor het huis in de Johnsallee, waarvan het adres op het briefje stond dat al dagenlang in zijn broekzak zat.

Alex Kortebach was eenendertig jaar oud toen hij Gustes huis betrad. Ook zij schatte hem veel jonger en ze was van harte bereid om een nieuw kuiken in haar nest op te nemen.